Din Özgürlüğünün Sosyal Güvenlik Hakkı Kapsamında Sınırlandırılması

Limitation of Freedom of Religion within the Scope of Social Security Right

Doğukan KÜÇÜK*

Makale Geliş Tarihi / Received : 20.12.2019 ***İnceleme Makalesi***
Makale Kabul Tarihi / Accepted : 22.06.2020 ***Review Article***

Öz

Sigortalılar kimi zaman din özgürlüğünün bir uzantısı olan dini faaliyetleri yerine getirmek istediklerinde sosyal güvenlik hakkının sağladığı bazı yardımlardan faydalanamamaktadır. Kimi zaman da inançları gereği sosyal sigortalar sistemine dâhil olmak istememektedir. Bununla birlikte birçok hukuk düzeninde olduğu gibi Türk hukukunda da sigortalılıkta zorunluluk esası geçerli olmakta ve sigorta kollarından sağlanan yardımlar faydalanabilmek için çeşitli koşulları yerine getirmek gereklidir. Dolayısıyla sigortalıların din özgürlükleri ile sosyal güvenlik hakkı arasında çatışma yaşanabilmektedir.

Anahtar Sözcükler: *Din Özgürlüğü, Sosyal Güvenlik, Sınırlandırılma, Ölçülülük, Makul Uyumlaştırma*

Abstract

Sometimes when right holders want to carry out religious activities, which are an extension of religious freedom, they cannot benefit from make use of some benefits provided by the right to social security. Sometimes they do not want to be included in the social insurance system due to their beliefs. However, as in many legal systems, in Turkish law, compulsory social security insurance is valid and it is necessary to fulfil various terms in order to benefit from the insurance branches. Therefore, a conflict may arise between the right holder's freedom of religion and the right to social security.

Keywords: *Freedom of Religion, Social Security Right, Limitation, Proportionality, Reasonable Accommodation*

Extended Abstract

Freedom of religion is considered as a fundamental human right and freedom in national regulations and international documents. However, like every freedom and right, religious freedom is not unlimited. In other words, it can also be limited in certain situations. In particular, the State may impose some limitations on the forum externum of freedom of religion. One of these limitations is the limitation of a right and freedom within the framework of another right and freedom. In this article, it is discussed whether freedom of religion can be limited within the scope of social security right. At first, the presence of religious freedom has been explained, and the circumstances under which restrictions may be imposed on religious freedom in national regulations have been examined in particular. From this angle, when limiting a right or freedom, the law-makers will have to be bound by the principle of proportionality in the arrangements they will make, as the limitation is required to have a legitimate, concrete, and specific purpose. The principle of proportionality embodies the concept of the State of law, establishing a balance between limiting rights and freedoms and the limiting means. In our opinion, as we have tried to express in this article, one of the most important instruments to achieve this balance will be "reasonable accommodation". "Reasonable accommodation" is a theory that aims at removing barriers for people, offering equal opportunity to all, and achieving

*Arş. Gör. Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, dogukankucuk@anadolu.edu.tr
E-ISSN: 2651-4036 / © 2017-2020 Journal of Management and Labour. This is an open access article.

Önerilen Atıf Biçimi / Recommended Citation: Küçük, D. (2020). Din Özgürlüğünün Sosyal Güvenlik Hakkı Kapsamında Sınırlandırılması. *Yönetim ve Çalışma Dergisi*. 4(1), 73-92.

real equality. Reasonable accommodation requires employers to take the necessary measures to ensure equality between employees and eliminate discrimination. In our view, reasonable accommodation theory can be used to balance religious freedom against social security right. In the rules laid down by the State under Social Security Law, reasonable accommodation can be established between the exemption to be granted to persons and social security rights and freedom of religion. However, while granting this exemption, it is necessary to acknowledge that the exemption will be within the framework of the specified limits. Courts have decided in many cases where religious freedom conflicts with social security practices. In particular, it has been discussed whether individuals belonging to the Amish community in the United States should not be included in the social security system, Jewish employees don't want to be insurance holders because of working on a Saturday, and employees who have been laid off due to unemployment benefits claims and religious dress can benefit from the rights under unemployment insurance. Similar cases have been held before the European Court of Human Rights. When the circumstances are examined in terms of Turkish law, there are no court decisions that are thoroughly discussed contrary to the United States and Europe. However, due to the possibility of similar situations in Turkey, the issue needs to be examined. In this article, within the framework of the principle of compulsory participation in the social security system, it is discussed whether a person has the right to be included in the Social Security System or opt-out of it by citing religious reasons. Another area of conflict discussed in this article is the benefit of the survivor's pension. According to Code No. 5510, one of the right holders who can claim the survivor's pension is the spouse. However, the spouse must be officially married at the time of the insurance holder's death. Therefore, the spouse who has a religious marriage instead of a civil marriage cannot benefit from the survivor pension. In this context, religious marriage, which is an extension of religious freedom, conflicts with social security rights. For this reason, it is necessary to determine whether the limitation imposed under the relevant law is proportional or not. Another conflict discussed in the article has manifested itself in the point of availing from unemployment benefits. Especially in the United States, Jewish employees who do not want to work on Saturdays quit their jobs or their employment contracts are terminated for this reason, and it was subsequently debated whether they could benefit from unemployment benefits. A similar controversy occurred when workers who were forced to terminate their employment contracts because of religious dress asked for unemployment benefits. The last conflict situation discussed in this article is the behaviour of an insurance holder who does not want specific medical treatments by claiming religious reasons, extending its duration, or increasing its costs. For example, the rejection of Jehovah's Witnesses to accept blood transfusions may prolong the treatment process or increase treatment costs. In this case, the problem arises whether the Social Security Institution can cover the increased costs.

Giriş

Din özgürlüğü, inanç özgürlüğü ve dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğünden oluşan temel insan hak ve özgürlüklerinden birisidir. Bu çerçevede kişiler herhangi bir dine inanma ya da inanmama noktasında serbest olduğu gibi, dini kıyafet giyme, dini günleri kutlama, dini semboller kullanma gibi özgürlüklere de sahiptir. Ancak kimi noktalarda ilgili özgürlüğün sınırlanabileceği hem ulusal hem de uluslararası hukuk metinlerinde kabul edilmektedir. Bu sınırlamalardan birisi de bir hak veya özgürlüğün başka bir hak veya özgürlük ile sınırlandırılmasıdır.

Din özgürlüğü bazı durumlarda sosyal güvenlik hakkıyla karşı karşıya gelebilmektedir. Örneğin inancı gereği sosyal güvenlik sistemine katılmak istemeyenler görülmektedir. Ancak din özgürlüğünün bu görünüşü ile zorunlu sigortalılık ilkesi çatışmaktadır. Benzer şekilde sosyal sigorta sistemine katılanlardan inançlarının emrettiği yaşam tarzına uygun davranışlarda bulunmak isteyenler bazen de kimi sigorta kollarından yararlanamamaktadır. Örneğin sadece imam nikâhı kıyan eşlerden birinin ölümü halinde sağ kalan eş ölüm aylığına hak

kazanamamaktadır. Bu bağlamda bu hak ve özgürlükten birine üstünlük tanınması gerektiği veya her iki hak veya özgürlük arasında makul bir dengenin kurulabileceği söylenebilecektir. Bu ise devletin laiklik ilkesi çerçevesinde din özgürlüğünden ne anladığına ve sosyal politikalarına bağlıdır.

İlgili makalede öncelikle din özgürlüğü ve sosyal güvenlik hakkının kapsamı üzerinde durulacak, her iki temel insan hak ve özgürlüğünden kişilerin en az sınırlamayla faydalanması için makul bir dengenin kurulması gerektiği ifade edilecektir. Daha sonra uluslararası ve ulusal sosyal güvenlik uygulamalarında din özgürlüğü ve sosyal güvenlik hakkının çatışabileceği noktalara değinilerek, Türk hukukunda din özgürlüğüne sosyal güvenlik hakkı kapsamında getirilen sınırlamaların ölçülü olup olmadığı incelenecektir.

1. Din Özgürlüğünün Kapsamı

Din, sözlük anlamı olarak Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal kurumdur.[2] Hukuki açıdan ise genel geçer bir din tanımın yapılmasında zorluklar bulunmaktadır. Çünkü bir olgu olan din, toplumdan topluma, hatta insandan insana değişkenlik gösteren yapısı bulunmaktadır. Dinin büyük oranda kişinin içsel dünyasında yer alması ve yapılacak bir tanımın yaratacağı sınırlayacağı etki sebebiyle herkes tarafından kabul edilecek bir tanım yapmak güçtür (Kaboğlu, 1991: 265; Nal, 2002: 66; Yüksel, 2015: 24; Petty, 1948: 839).[3] Bu bakımdan bir tanım yapmak yerine, dinin hangi unsurları barındırdığının belirlenmesi yerinde olacaktır. Bu bağlamda din, neyin doğru neyin yanlış olduğu ve nasıl davranılacağı hakkında inanç (*morality*) ve nasıl davranılması gerektiğini söyleyen bir dizi kural veya ilkeden (*code*) oluşmaktadır (Blackford, 2012: 10). Bu inanç ve kurallar dizisi belirli bir tutarlılık, ciddiyet, uyum ve önem seviyesine ulaşmış olması da gereklidir (Council of Europe/European Court of Human Rights, 2013: 6; Council of Europe/European Court of Human Rights, 2018: 8).[4] Bu bağlamda dini, belirli tutarlılık, ciddiyet, uyum ve önem seviyesine ulaşmış inanç ve kurallar bütünü olarak tanımlayabiliriz.

Din özgürlüğü, ulusal ve uluslararası birçok düzenlemede temel bir insan hak ve özgürlüğü olarak ele alınmakta ve korunmaktadır.[5] Türk hukukuna bakıldığında ise din özgürlüğünün

[2][http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cb8264b4e55e8.89574062] (18 Nisan 2019).

[3]ILO'ya göre geleneksel dinler veya inançlar ile sınırlı olmadan tüm teistlerin, agnostiklerin, agnostik ateistlerin ve ateist görüşlerin korunması için din teriminin geniş yorumlanması gereklidir (ILO, 2016: 64). Örneğin Birleşmiş Milletler 22 sayılı Genel Yorumunda, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'in 18. maddesiyle teist ve teist olmayanların yanı sıra, herhangi bir dine veya inanca sahip olmayanların da korunduğu belirtilmiştir. İlgili metin için bk.
[https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/general%20comment%2022.pdf] (12 Mayıs 2019). "… Burada ifade edilen düşünce, vicdan ve din özgürlüğü demokratik toplum olmanın temellerinden birisidir. Sadece inananların kişilik ve hayat anlayışının değil, inançsızlar, din düşmanları ve şüphelilerin dünya görüşünü de korur." AYM., 1997/1 E., 1998/1 K., 16.01.1998 T. (ww.sinerjimevzuat.com.tr).

[4]Bk. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin'in (AİHM) karara bağladığı İzzettin Doğan ve diğerleri v. Türkiye, para. 68.; Eweida ve diğerleri v. Birleşik Krallık, para. 81.; Bayatyan v. Ermenistan, para. 110. (hudoc.echr.coe.int).

[5]"… Din özgürlüğünün demokratik toplumun temellerinden biri olmasının kökeninde dinin hem ona bağlı olan bireyler tarafından hayatı anlama ve anlamlandırmada başvurdukları temel kaynaklardan biri olması hem de toplumsal yaşamın şekillenmesinde önemli bir işlev görmesi bulunmaktadır. Bu işlev sebebiyle uluslararası düzlemde dinlerin özgürlükler karşısındaki konumlarından bağımsız olarak bireylerin belli ölçüler içinde din özgürlüğüne sahip olduğu kabul edilmiştir. Diğer özgürlükler gibi din özgürlüğü de uzun ve zorlu bir sürecin sonucunda belli yasal ve anayasal güvencelere sahip kılınmıştır. Nitekim din özgürlüğü, evrensel ve bölgesel düzeyde insan haklarına ilişkin uluslararası bildiri ve sözleşmelerin birçoğunda korunan bir haktır." AYM., 2015/269 E., 2018/ K., 22.11.2018 T. (www.sinerjimevzuat.com.tr). Din özgürlüğünün ne olduğu ve hangi durumlarda sınırlandırılabileceği Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Konseyi (AK) ve Avrupa Birliği (AB) gibi birçok kuruluşun düzenlemelerinde yer bulmuştur. BM tarafından din özgürlüğünün ilk kez ele alındığı belge İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'dir (İHEB). İHEB'in 18. maddenin birinci fıkrası "Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü vardır; bu özgürlük, dini veya inancı değiştirme ve dinini ya da inancını tek başına ya da toplu olarak, hem kamusal hem de özel alanda öğretim, uygulama, ibadet etme ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü de

1982 Anayasası'nda düzenlendiği görülmektedir. Anayasanın 24. maddesinin birinci fıkrasına göre "*Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir"*. Üçüncü fıkraya göre ise "*Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.*"

Doktrinde din özgürlüğünün iki görünüm şekli olduğu belirtilmektedir. Bunlar içsel alan (*forum internum*) ve dışsal alandır (*forum externum*) (Vural, 2014: 259; Pieters, 2015: 317; Evans, 2017: 87; Öktem, 2002: 107; Yüksel, 2015: 42, Petty, 1948: 832).[6] İnanç özgürlüğü olarak da adlandırılan içsel alan, herhangi bir dine inanma yahut hiçbir dine inanmama özgürlüklerinden oluşmaktadır (Tanör, 2001: 166). Başka bir deyişle bir dini veya inancı benimseme, değiştirme veya reddetme, inancını açıklamak istememe ya da açıklamaya zorlanmama din özgürlüğünün içsel alanını meydana getirmektedir (Vickers, 2017: 241, United Nations, 6-11). Dışsal alan ise dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğünden oluşturmaktadır. Dini faaliyetleri yerine getirme, dini ibadetleri yerine getirme, ibadet yeri edinme, dini semboller kullanma, dini günleri ve merasimleri kutlama, din adamı tayin etme, misyonerlik dâhil dini materyalleri dağıtıma ve dini öğrenme ve öğretme, ebeveynlerin çocuklarına dini eğitim verme, ulusal ve uluslararası düzeyde dini konularda bireylerle ve topluluklarla iletişim kurma, yardım kurumları kurma özgürlüğü gibi birçok özgürlüğü bünyesinde barındırmaktadır (United Nations, 15-47; Council of Europe/European Court of Human Rights, 2018: 28 vd.). Öte yandan ilgili özgürlüğün negatif yönü de bulunmaktadır (Council of Europe/European Court of Human Rights, 2018: 22 vd.). Başka bir deyişle dini faaliyetleri yerine getirmeme noktasında da kişiler özgürdür.

Din özgürlüğünün ele alındığı ulusal ve uluslararası kaynaklarda genellikle içsel alanın mutlak olduğu, ancak dışsal alanın sınırlandırılabileceği kabul edilmiştir (Evans, 2017: 87, United Nations, 100 vd.; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2001: 167; Vural, 2014: 269).[7] Başka bir ifade ile kişinin belirli bir inanca sahip olması yahut olmaması, dinini terk etmesi ya da değiştirmesi noktasında devlet herhangi bir sınırlama getiremeyecek ya da bu noktada bir düzenleme yapamayacaktır. Ancak dini faaliyetleri yerine getirme noktasında devlet kimi sınırlamalar getirebilecektir (Şirin, Duymaz ve Yıldız, 2016: 15).

içerir." şeklindedir. Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesinin birinci fıkrasına göre ise; "Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu özgürlük, kendi tercihiyle bir dini kabul etme veya inanma özgürlüğü ile dinini ya da inancını hem tek başına hem de diğerleriyle toplu olarak, kamusal ya da özel alanda ibadet, dinsel törenler, uygulama ve öğretimle açığa vurmayı da içerir."1981 tarihli Dine veya İnanca Dayalı Her Türlü Hoşgörüsüzlük ve Ayrımcılığın Önlenmesine İlişkin Bildirge'nin 1. maddesinde de din özgürlüğü tanınmıştır. Bu madde, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesiyle aynıdır. AK'nin kabul ettiği Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) de din özgürlüğü temel bir hak olarak kabul edilmiştir (Council of Europe/European Court of Human Rights, 2018: 6). İlgili Sözleşmenin 9. maddesinin birinci fıkrası "Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü vardır; bu özgürlük, dini veya inancı değiştirme, dinini ya da inancını tek başına ya da toplu olarak, hem kamusal hem de özel alanda ibadet, öğretim, uygulama ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü de içerir." biçimindedir. AB kaynakları açısından ise karşımıza AB Temel Haklar Şartı çıkmaktadır. Şartın 10. maddesi, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesiyle aynıdır.

[6]"… Din ve vicdan özgürlüğü; herkesin din veya inancını açığa vurmasını, bunları değiştirmesini, kişilerin diledikleri inanç ve kanıya sahip olmalarını veya olmamalarını güvenceye almaktadır. Bu bağlamda Anayasa'nın 24. maddesiyle; kişinin herhangi bir inanca sahip olması veya olmaması, inancını serbestçe değiştirebilmesi, inancını açıklamaya zorlanamaması, bunlardan dolayı kınanamaması ve baskı altına alınamaması güvence altına alınarak din özgürlüğünün içsel alanı; aynı şekilde öğretim, uygulama, tek başına veya topluca ibadet ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açığa vurma hakkı ile de din özgürlüğünün dışsal alanı tanınıp koruma altına alınmıştır." AYM, 2017/180 E., 2018/109 K., 06.12.2018 T. (www.sinerjimevzuat.com.tr).

[7]Keza Anayasanın temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması kenar başlığını taşıyan 15. maddesinde savaş, seferberlik veya olağanüstü hallerde dahi kimse vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacak ve bundan dolayı suçlanamayacaktır. Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 4. maddesinin ikinci fıkrasına göre ulusun yaşamını tehdit eden olağanüstü bir durum meydana gelse dahi devlet, din özgürlüğüne ilişkin hükümlerde herhangi bir azaltma yapamayacaktır.

2. Din Özgürlüğünün Sınırlandırılması

Yukarıda da belirtildiği gibi, özellikle dışsal alanda bulunan özgürlükler kimi durumlarda sınırlandırılabilecektir. Sınırlamanın nasıl yapılacağı ise hem uluslararası hem de ulusal belgelerde gösterilmiştir.[8]

1982 Anayasası incelendiğinde, 24. maddesinin ikinci fıkrasıyla; 14. madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî ayin ve törenler serbest bırakılmıştır. Bu bağlamda Anayasada yer alan din özgürlüğü, "*Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyet"* biçiminde kullanılamayacaktır. Bununla birlikte 24. maddenin dördüncü fıkrasına göre kimse, *"Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri"* istismar edemeyecek ve kötüye kullanamayacaktır.

Öncelikle din özgürlüğünün düzenlendiği 24. madde, temel haklar ve ödevlerin genel hükümlerine tabi olduğundan, ilgili özgürlük Anayasanın 13. maddesi ile birlikte değerlendirilecektir.[9] Bu bağlamda din özgürlüğüne getirilecek sınırlamalar, bu özgürlüğün özüne dokunamayacağı gibi Anayasa'nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin gereklerine, lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamayacaktır.

Her temel hak veya özgürlük niteliği gereği belirli bir norm alana sahiptir (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2001: 130). Kişi, bu alan içerisinde kaldığı müddetçe ilgili hak veya özgürlükten yararlanmaktadır. Ancak kimi zaman, temel hak veya özgürlüklerden yararlanırken bu hak ve özgürlükler birbiriyle çatışabilmektedir. Bu bağlamda bir temel hakkın başka bir temel hak tarafından da sınırlandırılabileceğinin kabulü gerekir (Vural, 2014: 267; European Commision, 2006: 39). Ancak bu sınırlamanın hududunun ne olacağı da belirlenmelidir.

Öncelikle toplumsal düzenin sağlanması adına kanun koyucu bir hak veya özgürlüğün kullanılmasına çeşitli sınırlamalar getirebilecektir (Yüksel, 2015: 228).[10] Ancak bir hak veya özgürlük sınırlanırken, getirilen sınırlamanın meşru, somut ve belirli bir amacının olması gereklidir (Bakırcı, 2012b: 434). Bu noktada yasa koyucu, yapacağı düzenlemelerde özellikle ölçülülük ilkesiyle bağlı olmalıdır. Hukuk devletinin somutlaşmış bir ifadesi olarak ölçülülük ilkesi, hak ve özgürlükleri sınırlarken kullanılacak araçlar ile sınırlama ile ulaşılmak istenen amaçlar arasında adil bir denge sağlanması anlamına gelir (Sağlam, 1982: 112; Bakırcı, 2012b: 431; Metin, 2017: 6). Bu ilke bünyesinde elverişlilik, gereklilik ve orantılılık ilkelerini

[8]BM belgeleri incelendiğinde, İHEB'te herhangi bir sınırlama nedeni öngörülmemiştir. Ancak Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesinin üçüncü fıkrasında dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğünün sınırlandırılabileceği düzenlenmiştir. İlgili fıkraya göre "Bir kimsenin dinini veya inancını yerine getirme özgürlüğü ancak kanunla öngörülen ve kamu güvenliği, kamu düzeni, kamu sağlığı veya ahlakı ya da başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla" sınırlandırılabilecektir. Ayrıca Dine veya İnanca Dayalı Her Türlü Hoşgörüsüzlük ve Ayrımcılığın Önlenmesine İlişkin Bildirge'nin 1. maddesinin üçüncü fıkrasında aynı düzenleme bulunmaktadır. AK belgelerinden olan AİHS'in 9. maddesinin ikinci fıkrasında da yukarıdaki düzenleme birebir kabul edilmiştir. AB Temel Haklar Şartı ise İHEB gibi hakkın sınırlandırılmasıyla ilgili bir düzenleme içermemektedir.

[9]Anayasanın 13. maddesi "Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz." şeklindedir.

[10]"… Kanun koyucu bu takdir yetkisini kullanırken diğer bir ifade ile herhangi bir konuda düzenleme yaparken kamu yararını da göz önünde bulundurmak zorundadır. Ancak getirilen kural ile ulaşılmak istenen amaç arasında adil bir dengenin bulunması, hukuk devleti ilkesinin bir gereğidir. Kural ile ulaşılmak istenen amaç arasında bulunması gereken adil denge, "ölçülülük ilkesi" olarak da adlandırılmakta ve bu ilkenin alt ilkelerini de, elverişlilik, gereklilik ve orantılılık ilkeleri oluşturmaktadır." Danıştay 15. D., 2018/1661 E., 2018/6199 K., 11.09.2018 T. (http://www.kazanci.com.tr).

barındırmaktadır.[11] Elverişlilik, öngörülen yaptırımın ulaşılmak istenen amaç için elverişli olması anlamına gelmektedir.[12] Gereklilik, ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirecek birden fazla araç arasından hakkı sınırlayan en az müdahale hangisi ise onun seçilmesidir (Yüksel, 2015: 234; Metin, 2017: 11). Orantılılık ise hakkı sınırlayan müdahale ile hakkı sınırlama sonucu elde edilecek yarar arasında makul bir denge sağlanmasıdır (Metin, 2017: 7; Sağlam, 1982: 114). Eğer bir sınırlama bu üç aşamayı da geçiyorsa, sınırlamanın ölçülü olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla kişinin din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı kapsamında sınırlanabilmesi için sınırlayıcı işlemlerin elverişli, gerekli ve orantılı olması gereklidir.

3. Sosyal Güvenlik Hakkı

İnsanlar doğumlarından ölümlerine kadar hastalık, işsizlik, iş kazası, yaşlılık gibi çeşitli risklerle karşılaşabilmektedir. Bu riskler kimi zaman gelir kayıplarına, kimi zaman da gider artışlarına neden olmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde bireyler risklere karşı kendi kendilerini korumaya çalışmış ve bunun için çeşitli önlemler almışlardır. Zaman içerisinde bireysel önlemler yanında kolektif teknikler öne çıkmış, bu tekniklerden sosyal güvenlik, sosyal yardım ve sosyal hizmetlerle riske maruz kalan insanlar devletin sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınmaya başlamıştır (Arıcı, 2015b: 13 vd.; Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 1; Turan, 2004: 6).

Uluslararası metinlerde, Anayasalarda ve yargı kararlarında temel insan hakkı olarak kabul edilen sosyal güvenlik hakkı, herkesi toplumsal yaşamdan kaynaklanan risklere karşı korumayı hedef alan, insanların onur içinde yaşama hakkını koruyan, insan onuruna yakışır bir hayat sürdürülmesi amacının gerçekleştirilmesi için devlete çeşitli görevler yükleyen, kişiye sıkı sıkıya bağlı, devredilmez ve vazgeçilmez ekonomik ve sosyal bir haktır (Kaboğlu, 2012: 22; Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 3, Turan, 2004: 13).[13] Bu hak ile birey ekonomik yönden desteklenmekte, karşılaşacağı sosyal ve ekonomik veya fizyolojik risklere karşı korunmakta, bireye asgari bir yaşam düzeyi sağlanması görevi devlete yüklenmektedir.[14]

Türk hukuku açısından sosyal güvenlik hakkı, 1961 Anayasası'nda olduğu gibi 1982 Anayasası'nda da temel insan hakkı olarak düzenlenmiştir. Anayasanın sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler başlığı altında sosyal güvenlik hakkı kenar başlığını taşıyan 60. madde ile herkes sosyal güvenlik hakkı şemsiyesi altına alınmış ve devlete bu güvenliği sağlaması için gereken tedbirleri almasını ve ilgili teşkilatı kurmasını emretmiştir. 61. maddede ise sosyal

[11]"… Ölçülülük ilkesi elverişlilik, gereklilik ve orantılılık olmak üzere üç alt ilkeden oluşmaktadır. Elverişlilik öngörülen müdahalenin ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmeye elverişli olmasını, gereklilik ulaşılmak istenen amaç bakımından müdahalenin zorunlu olmasını yani aynı amaca daha hafif bir müdahale ile ulaşılmasının mümkün olmamasını, orantılılık ise bireyin hakkına yapılan müdahale ile ulaşılmak istenen amaç arasında makul bir dengenin gözetilmesi gerekliliğini ifade etmektedir." AYM., Başvuru No: 2015/7208, Karar Tarihi: 20.03.2019, RG Sayı: 30741, RG Tarih: 10.04.2019. (http://www.kazanci.com.tr).

[12]Danıştay 5. D., 2016/18117 E., 2017/24013, 12.12.2017 T. (http://www.kazanci.com).

[13]HGK., 2016/10-1083 E., 2017/247 K., 15.02.2017 T. (http://www.kazanci.com).

[14]Uluslararası düzenlemelere baktığımızda öncelikle BM'nin kabul ettiği İHEB'nin 22. maddesinde sosyal güvenlik hakkı düzenlenmiştir. Buna göre "Herkes, toplumun bir üyesi olarak, sosyal güvenlik hakkına sahiptir ve ulusal çaba ve uluslararası işbirliği yoluyla ve her devletin örgütlenmesine ve kaynaklarına göre, herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişimi için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir.". Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 9. maddesinde de taraf devletlerin herkese sosyal sigortalar dahil sosyal güvenlik hakkı tanıyacağı ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi bu ifade ile sosyal güvenliğin sadece sosyal sigortaları aşan daha kapsamlı bir hak olduğu ifade edilmiştir. Sosyal güvenlik hakkının AK kaynaklarında da ele alındığı görülmektedir. Her ne kadar AİHS'te hakkı doğrudan düzenleyen bir madde olmamasına rağmen, sosyal güvenlikle ilgili uyuşmazlıklar adil yargılanma hakkının düzenlendiği 6. madde, ayrımcılık yasağının düzenlendiği 14. madde kapsamında ele alınmaktadır (Güzel, Okur ve Caniklioğlu, 2018: 37). AK tarafından kabul edilen Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'nda sosyal güvenlik hakkı 1. ve 2. bölümün 12. maddesinde düzenlenmiştir. Bununla birlikte 8. maddede çalışan kadınların analığının korunması hakkı ile 13. maddede sosyal ve tıbbi yardım hakkı da düzenlenmiştir. Sosyal güvenlik hakkı ile ilgili en önemli uluslararası belge ise Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (UÇÖ) 102 Sayılı Sosyal Güvenliğin Asgari Normlarına İlişkin Sözleşmesidir. Sosyal güvenliğin asgari koşullarının belirlendiği bu sözleşme ile sosyal güvenlik hakkının sağlanması için önemli bir yol gösterici olarak kabul edilmektedir.

güvenlik bakımından korunması gereken harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri, malul ve gaziler, sakatlar, yaşlılar ve muhtaç çocuklar özel olarak ele alınmıştır. Öte yandan 2. madde ile devletin sosyal bir devlet olduğu vurgulanmıştır.

4. Din Özgürlüğü ile Sosyal Güvenlik Hakkı Arasında Makul Dengenin Kurulması Gerekliliği

Yukarıda belirtildiği gibi sosyal güvenlik hakkı vazgeçilmez ve devredilmez bir haktır. Sigortalı olup olmamak kural olarak kişinin iradesine bırakılmamıştır. Sigortalı sıfatının kazanılmasıyla sigortalının hak ve yükümlülüklerin doğmaktadır (Turan, 2004: 13). Dolayısıyla vazgeçilemeyecek bir hak karşısında din özgürlüğü gerçek anlamda mümkün olabilecek midir? Örneğin kişi dini inançları gereği sosyal güvenlik sistemine dahil olmak istememesi durumunda din özgürlüğü, sosyal güvenlik hakkı ile çatışabilecektir. Bu durumda hangi hak veya özgürlüğe üstünlük tanınması gerekecektir? Kişi dini inancı gereği sosyal güvenlik sistemine dahil olmama hakkı bulunmakta mıdır? Yahut bu iki hak ve özgürlük arasında bir tercih yapmak yerine makul bir dengenin kurulabilmesi mümkün müdür?

Anayasa'nın 5. maddesine göre kişilerin refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; sosyal hukuk devleti ile bağdaşmayacak ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmak ve insanın maddi ve manevi varlığını geliştirmesi için gerekli şartları hazırlamak devletin temel amaç ve görevleri arasında yer almaktadır.

Anayasa'nın 10. maddesi incelendiğinde ise maddede eşitlik ilkesinin ve ayrımcılık yasağının düzenlediği görülmektedir (Süzek, 2017: 473; Çelik, Canikoğlu ve Canbolat, 2018: 401). Eşitlik ilkesi haklı bir neden bulunmadıkça aynı ve benzer durumda olan kişilere farklı işlemde bulunmamaktır (Bakırcı, 2012a: 23).[15] Ayrımcılık yasağı ise eşitlik ilkesini somutlaştırarak, bir kimsenin sahip olduğu özellikler nedeniyle farklı muamele görmesini engelleyen ve yasaklanmış nedenlere dayalı eşitsizlikler için haklı bir neden arayan temel ilkedir (Bakırcı, 2012a: 24). Ayrımcılık yasağının günümüzde çeşitli görünüş biçimleri bulunmaktadır.[16] Bunlardan birisi ise makul uyumlaştırmanın yapılmamasıdır.

Makul uyumlaştırma ile ilgili ilk düzenlemelerin ABD ve Kanada'da yapıldığı görülmektedir. ABD'de 1964 tarihli Medeni Haklar Yasası'nda (*Title VII of the Civil Rights Act of 1964*) 1972 yılında yapılan değişiklikle işverenin, işçiler veya aday işçilerin dini uygulamalarında aşırı güçlük (*undue burden*) yaratacak durumlar hariç makul uyumlaştırma yapması gerektiğini düzenlenmiştir. Makul uyumlaştırma ile ilgili ilk dava ise *Sherbert v. Verner* davası olmuştur (Pérez De La Fuente, 2018: 90). Mahkeme, zorlayıcı bir Devlet çıkarının bulunmaması durumunda (*no compelling State interest*), davacıya dini nedenlerle muaf olma seçeneğinin sunulması gerektiğine karar vermiştir (Pérez De La Fuente, 2018: 90). *Trans World Airlines v. Hardison* davasında ise Mahkeme, işverenden önemsiz maliyetten (*de minimis cost*) daha fazlasına katlanmasını istemenin aşırı güçlük yaratacağı kabul edilmiş, aksi halde işverenin makul uyumlaştırma yükümlülüğü bulunduğu kabul edilmiştir (European Commision, 2006: 21; European Commision, 2013: 12).

[15]"… Anayasa'nın 10. maddesinde belirtilen kanun önünde eşitlik ilkesi ise hukuksal durumları aynı olanlar için söz konusudur. Bu ilke ile eylemli değil hukuksal eşitlik öngörülmüştür. Eşitlik ilkesinin amacı; aynı durumda bulunan kişilerin kanunlar karşısında aynı işleme bağlı tutulmalarını sağlamak, kişilere ayrım yapılmasını ve ayrıcalık tanınmasını önlemektir. Bu ilkeyle, aynı durumda bulunan kimi kişi ve topluluklara ayrı kurallar uygulanarak kanun karşısında eşitliğin ihlali yasaklanmıştır. Kanun önünde eşitlik, herkesin her yönden aynı kurallara bağlı tutulacağı anlamına gelmez. Durumlarındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklar için değişik kuralları ve uygulamaları gerektirebilir. Aynı hukuksal durumlar aynı, ayrı hukuksal durumlar farklı kurallara bağlı tutulursa Anayasa'da öngörülen eşitlik ilkesi zedelenmez." AYM., 2019/16 E., 2019/15 K. 14.03.2019 T. (http://www.kazanci.com).

[16]6701 sayılı İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu'nun 4. maddesinde çeşitli ayrımcılık biçimlerinden bahsedilmiştir. Buna göre doğrudan veya dolaylı ayrımcılık, ayrı tutma, çoklu ayrımcılık, işyerinde yıldırma, taciz, varsayılan temele dayalı ayrımcılık ya da ayrımcılık talimatı verme ve bu talimatları uygulama ayrımcılık türleri olarak gösterilmiştir.

Kanada hukuku ise makul uyumlaştırmayı ABD hukukundan farklı ele almıştır. Burada makul uyumlaştırma, eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı kapsamında düşünülmüştür (European Commision, 2013: 14). Özellikle dolaylı ayrımcılığı engellemek için işveren, aşırı güçlük yaşamıyorsa, makul uyumlaştırma yapmak durumundadır (Pérez De La Fuente, 2018: 95). Mali güçlük, toplu iş sözleşmesinin etkisi, işyerindeki işçi sayısı, iş güvenliği, işçinin işyeri değişikliği gibi durumlar aşırı güçlük yaratabilecek niteliktedir. Dolayısıyla Kanada Yüksek Mahkemesi ABD'de olduğu gibi sadece önemsiz maliyet kıstasını yeterli görmemiştir.[17] Kanada mahkemeleri ayrıca, kurumların kural ve standartlarını oluştururken, etkilenen grupların durumunu dikkate almaları gerektiğini, bunun bir yansımasının da makul uyumlaştırma olacağını belirtmiştir (Henrard, 2012: 66).

AB hukukunda ise makul uyumlaştırma yükümlülüğünün engellilik hali için öngörüldüğü, din özgürlüğü açısından böyle bir yükümlülüğün bulunmadığı görülmektedir. 2000/78/EC sayılı Direktif'in 5. maddesinde eşit muamele ilkesinin sağlanması için engelli bireylere karşı makul uyumlaştırılmanın yapılması gerektiği düzenlenmiştir. İşverenin bu yükümlüğü, ABD hukukunda olduğu gibi, kendisine aşırı yük (*disproportionate burden*) getirmemesine bağlanmıştır. Her ne kadar din özgürlüğü açısından makul uyumlaştırma yükümlülüğü bulunmasa da, dolaylı ayrımcılık çerçevesinde konu tartışılmaya başlanmış, ancak genel bir kabule varılamamıştır (European Commision, 2013: 67; Bader, Alidadi ve Vermeulen 2013: 63). AİHM de işverenin makul uyumlaştırma yükümlülüğü altında olduğuna dair açık bir karar vermemiştir (Henrard, 2012: 60).[18]

Türk hukukunda ise makul uyumlaştırma ile ilgili düzenlemenin AB hukukunda olduğu gibi engellilik temelinde yapıldığı görülmektedir (Ünal, 2018: 140). İlgili kavram öncelikle 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'un 3. maddesinde tanımlanmıştır. Buna göre makul düzenleme "*engellilerin insan haklarını ve temel özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirler*"dir. Kanunun 4. maddesinde ise ilgili kişilerin "*eşitliği sağlamak ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak üzere engellilere yönelik makul düzenlemelerin yapılması için gerekli tedbirleri alma*"sı gereklidir. Bununla birlikte 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu'nun 2. maddesinde de benzer bir tanımın yapıldığı görülmektedir.[19] Ayrıca 4. maddede makul düzenlemenin yapılmaması ayrımcılık türlerinden biri olarak ele alınmıştır. Görüldüğü gibi Türk hukukunda da din özgürlüğü açısından makul uyumlaştırma yükümlülüğü düzenlenmemiştir.

Avrupa'da olduğu gibi Kanada ve ABD'de makul uyumlaştırma yükümlüğünün ortaya çıkmasında eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı bulunmaktadır (European Commision, 2013: 66; Henrard, 2012: 62). Makul uyumlaştırma kişilerin önündeki engelleri kaldırarak herkese eşit fırsat sunmakta ve maddi eşitlik sağlamaktadır.[20] Çoğunluk görüşüne göre hazırlanan kurallar azınlık görüşünü dışladığından, azınlıkta kalanları da kapsayacak sosyal adaletin sağlanması, ancak farklı olanlara farklı muamele yapılmasıyla olacaktır (Henrard, 2012: 68; Bakırcı, 2012b: 45-46). Farklı muamelenin yapılmaması ise dolaylı ayrımcılık çerçevesinde ele alınacaktır.

[17]Bk. Central Okanagan School District No. 23 v. Renaud Kararı. İlgili karar için bk. [https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/910/index.do] (10 Mayıs 2019).

[18]Eweida and others v. United Kingdom davasında Mahkeme dolaylı olarak dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğü ile işverenin kurumsal imajı arasında adil dengenin yaratılması gerektiğine karar vermiştir. (Council of Europe/European Court of Human Rights, 2013: 24).

[19]Kanunun 2. maddesinin (i) bendine göre makul düzenleme "Engellilerin hak ve özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, mali imkânlar nispetinde, ölçülü, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirler"dir.

[20]Maddi eşitlik, aynı durumda olan hak öznelerinin haklı nedenlere dayanarak farklı muameleye tabi tutulmalarını gerektiren eşitlik ilkesinin bir görünümüdür. AYM., 2012/134 E., 2013/34 K., 28.02.2013 T. (http://www.kazanci.com.tr).

Çünkü dolaylı ayrımcılık, dezavantajlı gruplara dayatılan çoğunluk görüşüne dayalı nesnel olarak haklılaştırılamayan uygulamaların hak kaybına neden olması neticesinde ortaya çıkmaktadır (Bakırcı, 2012b: 50; Senyen Kaplan, 2017: 240). Öte yandan haklarını kullanmasının önünde kişinin kaçınamayacağı bir sınırlamaya neden olacaktır (Power-Forde, 2016: 588). Bu bakımdan makul uyumlaştırma yükümlülüğü ile genel olarak farklı muamele kabul edilmekte, dolaylı ayrımcılık yasaklanmaktadır.

Her ne kadar makul uyumlaştırma işçiler arasındaki eşitliği sağlamak ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak için işverenlere gerekli tedbirleri alma yükümlülüğü öngörse de, din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı karşısında dengelenmesi bakımından da kanımızca makul uyumlaştırma teorisi kullanılabilir. Başka bir deyişle kişiler hem din özgürlüğünden hem de sosyal güvenlik haklarından yararlanırken devletin makul uyumlaştırma yapması yerinde olacaktır. Bu öncelikle eşitlik ilkesini güçlendirecek, farklılıklara saygıyı ve hoşgörü kültürünü geliştirecektir. Öte yandan haklar ve/veya özgürlük arasında dengeleme yapılarak her iki hak ve/veya özgürlükten etkin bir şekilde yararlanılabilecektir (Power-Forde, 2016: 577; Bader, Alidadi ve Vermeulen, 2013: 57). Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi devlet vatandaşını mutlu etme görevini yerine getirecektir.

Kanun koyucu makul uyumlaştırmayı genel ilkeleri belirlediği ve örnek olarak belirleyeceği bazı düzenlemeler ile yapabilecektir (Karan, 2017: 250). Devletin sosyal güvenlik hukuku çerçevesinde koyduğu kurallarda, kişilere tanınacak muafiyet ile sosyal güvenlik hakkı ve din özgürlüğü arasında makul bir denge kurulabilecektir. Ancak bu muafiyet tanınırken de muafiyetin belirli sınırlar çerçevesinde olacağının kabulü gereklidir.

Hem Kanada hem de ABD hukukunda olduğu gibi sosyal güvenlik uygulamaları karşısında din özgürlüğüne getirilecek muafiyet devlete aşırı güçlük yaratmaması gereklidir. Öncelikle sosyal güvenlik sisteminin mali dengesini bozacak uygulamalar devlete aşırı güçlük yaratabilecek niteliktedir. Dolayısıyla inancı gereği sosyal sigorta kollarından biri ya da birden fazlasına dâhil olmamak isteği karşısında devletin makul uyumlaştırma yapmasına gerek yoktur. Benzer şekilde 4/1-(b)'li sigortalıların 4/1-(a) sigortalıların primlerini ödememesi de aşırı güçlük yaratabilecektir.

İnanışları gereği iş sözleşmelerini fesheden sigortalıların işsizlik ödeneğinden yararlanabilmesi için ilgili Kanuna, "makul bir sebebi bulunan sigortalının iş sözleşmesini feshetmesi durumunda işsizlik ödeneği almaya hak kazanmasını sağlayan düzenleme makul uyumlaştırma çerçevesinde düşünülebilecektir. Böylece hem din özgürlüğü hem de sosyal güvenlik hakkı arasında makul bir denge kurulabilecektir.

5. Din Özgürlüğü ile Sosyal Güvenlik Uygulamalarının Çatışabileceği Noktalar

Din özgürlüğü ile sosyal güvenlik hakkının uygulamada kimi noktalarda çatıştığı görülmektedir. Örneğin ABD'de Amiş topluluğuna mensup bireyler her şeyin Tanrı'dan geldiğine inanmakta, bu nedenle devletin zorunlu tuttuğu sosyal güvenlik sistemine girmek istememektedirler (Pieters, 2015: 318). Yahut dini inancı gereği giymesi gereken kıyafet nedeniyle iş ilişkisini sonlandırmak zorunda kalanlar işsizlik ödeneğinden faydalanmak istemektedirler (Alidadi, 2017: 68). Bu gibi durumlarda din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı kapsamında sınırlandırıldığı görülmektedir. Ancak bu tarz sınırlamaların ölçülü olup olmadığının belirlenmesi gereklidir. Bu noktada aşağıda öncelikle din özgürlüğü ile sosyal güvenlik uygulamalarının sıklıkla çatıştığı noktalar ele alınacak, ardından bu uygulamalar ölçülülük ilkesi çerçevesinde değerlendirilecektir.

5.1. Sosyal Sigortalar Sistemine Zorunlu Katılım

Dar anlamda sosyal güvenlik, belirli risklerin ortaya çıkması sonucu kişinin gelirinde meydana gelen kayıp, azalma ya da bu risklere bağlı olarak artan maliyet karşısında kişileri koruyan, meydana gelen kayıpları telafi eden toplumsal dayanışmaya dayalı kamu koruma sistemidir

(Ursula, 2007: 125; Arıcı, 2007: 125; Arıcı, 2015a: 183; ILO, 2016b: 2; Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 3; Güzel, Okur ve Caniklioğlu, 2018: 12).

Sosyal güvenlik sistemleri incelendiğinde sosyal güvenliğin sosyal sigortalar, sosyal hizmetler ve sosyal yardımlar ile sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir (Sözer, 2017: 1; Gökçeoğlu, 2015: 134-136). Sosyal sigorta ilişkisi incelendiğinde ise kişilerin iradelerinden bağımsız olarak kendiliğinden kurulduğu görülmektedir. Başka bir deyişle zorunlu sigortalılık ilişkisi bulunmaktadır (Alper, 2018: 92; Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 151). Bu bağlamda örneğin dini inançları gereği sosyal sigortalar sistemine dâhil olmak istemeyen bir kişinin din özgürlüğü, bu kişiyi zorunlu sigortalı yaparak sınırlandırılabilecek midir? İlgili soruya özellikle ABD hukukunda cevap bulunmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte AİHM'in de karara vardığı başvurular bulunmaktadır.

ABD'de Amişler olarak anılan kişiler, inançları gereği sosyal güvenlik sistemine dâhil olmak istememektedir (Doppes, 1982: 369; Miller, 2007: 500). 1960'larda Kongre, birçok Amişin bağımsız çalışan olmasını da göz önüne alarak sosyal güvenlik sistemine dâhil olmama noktasında yapılan itirazları kabul edip, bu kişileri zorunlu sosyal sigorta sisteminden muaf olabilmelerini sağlayan düzenlemeyi kabul etmiştir. Ancak 1970'lere gelindiğinde bu kişilerin işyerlerinde hem Amiş hem de Amiş olmayan işçiler de çalışmaya başlamıştır (Pieters, 2015: 319).[21] Amiş olan işverenler dini inançlarını öne sürerek işçilerin prim borçlarını ödemek istememiş, konuyu yargı önüne taşımışlardır. Örneğin *United States v. Lee* davasında, davacı Amiş topluluğuna üye bir işveren olarak topluluğunun üyelerini, sosyal güvenlik sisteminin sağladığı yardımlara benzer şekilde desteklemesinin dini bir zorunluluk olduğuna inandığından, çalışanların sigorta primlerini ödememiştir. Bu nedenle kendisine para cezası kesilmiştir. Bunun üzerine prim ödeme dayatmasının din özgürlüğünü ihlal ettiği gerekçesiyle dava açmıştır. Mahkeme, davacının haksız olduğuna, işveren olarak sosyal güvenlik primlerini ödemekten muaf tutulamayacağına hükmetmiştir.[22]

Zorunlu olarak sosyal sigorta sistemine katılmanın din özgürlüğünü ihlal ettiği iddiası ile AİHM'e de başvurulmuştur. Bunlardan birisi *V. v. Hollanda* davasıdır. Başvuran, antropozofi ilkelerini izleyen bir pratisyen hekimdir. Hollanda'da pratisyen hekimlerin emeklilik sigortasına katılması 1973'ten beri zorunludur. Başvuran, antropozofik inançları gereği bu zorunlu uygulamadan muaf tutulmayı talep etse de bu talebi reddedilmiştir. Komisyona göre AİHS'in 9. maddesiyle öncelikle içsel alanı korunmaktadır. Ancak inanç ileri sürülerek yapılan her türlü eylem, 9. madde kapsamında korunmaz. İlgili madde kapsamında olabilmek için eylemlerin, inancın gerçek bir yansıması olması gereklidir. Bu bakımdan emeklilik sistemine

[21]ABD'de sosyal güvenlik sistemi 1935 yılında kurulmuş, 1950 yılında bağımsız çalışanlar sisteme dâhil edilmiştir. 1965 yılında bağımsız çalışanlar açısından istisnai bir hüküm kabul edilmiştir. Buna göre bir bağımsız çalışan tanınmış bir dini grubun (religious division) veya mezhebin (sect) üyesi olarak herhangi bir özel ya da kamusal sigortadan yararlanması bu dini grubun veya mezhebin öğretilerine ters düşüyorsa sistemden çıkabilecektir. Ancak prim ödeme muafiyeti sadece kendileri için geçerli olacak, herhangi birisini çalıştırıyorlarsa bu bağımlı çalışanın primlerini ödemek durumundadırlar (Doppes, 1982: 370-371; Miller, 2007: 501).

[22]Mahkeme öncelikle dini nedenlerle sosyal güvenlik primlerini ödemekten muaf olan kesimin bağımsız çalışanlar olduğunu belirtmiştir. Mahkeme daha sonra inançlar ile sosyal güvenlik sistemi yükümlülükleri çatıştığında devlet çıkarı ağır basıyorsa din özgürlüğüne kısıtlama getirilebileceğine hükmetmiştir. Öte yandan prim harcamalarının dini inançları zedelediği gerekçesiyle yapılan itirazlar kabul edilirse sosyal güvenlik sistemi işlemez hale gelecektir. Ayrıca işverenin sosyal güvenlik primlerinden muaf olması, işverenin çalışanlara kendi dini inancını dayatması sonucunu doğuracaktır. Sosyal güvenlik sistemini desteklemek için işverenlerin ödediği prim uygulaması, açıkça muafiyet tanınmadıkça, herkes için aynı şekilde uygulanabilmesi gerekir. İlgili karar için bk. [https://supreme.justia.com/cases/federal/us/455/252/] (14 Şubat 2019). 1965 yılında getirilen muafiyet kapsamı 1988 yılında bir Amiş yanında bağımlı olarak çalışan Amişler için genişletilmiştir (Miller, 2007: 502). Martin H. Droz v. Commissioner Of Internal Revenue Service davasında ise davacı herhangi bir dini gruba mensup olmamasına rağmen dini inançları gereği sosyal güvenlik primleri ödemekten muaf tutulmak istemiştir. Mahkeme, dini grubun veya mezhebin üyelerine tanınan muafiyeti ayrımcı ve din özgürlüğünü engelleyici olarak kabul etmemiştir. İlgili dava için bk. [https://openjurist.org/48/f3d/1120/droz-v-commissioner-of-internal-revenue] (02 Mayıs 2019).

dâhil edilmemenin din ya da inanç ile yakın bir bağı bulunmamakta, bu uygulamanın tamamen tarafsız bir temeli bulunmaktadır.[23] Konu ile ilgili AİHM'de görülen bir başka dava ise *Reformed Church Of X v. Hollanda*'dır.[24] Başvuran Yaşlılık Aylığı Kanunu çerçevesinde sisteme zorunlu olarak prim ödenmesinin, ihtiyacı olan yaşlı insanlara yardım etmeyi emreden Kutsal Kitap'a aykırı olduğunu, bu nedenle kilise karşısındaki durumunun etkilendiğini ve din özgürlüğünün ihlal edildiğini iddia etmiştir. Komisyon ise ilgili Kanunda yaşlılık aylığından faydalanmanın talebe bağlandığını, vicdani retçilerin kapsam dışı bırakıldığını ve bu kişilerin vergi yoluyla eşdeğer ödemeler yapabileceği düzenlemesi karşısında başvuranın din özgürlüğünün ihlal edilmediğine karar vermiştir.

ABD'de sosyal sigortalar sistemine dâhil olup, sistemin bir uzantısı olan sosyal güvenlik numarasını dini gerekçeler nedeniyle almak istemeyenler de olmuştur. *George Ricks v. State of Idaho* davasında davacı 2014 yılında meslek odasına kayıt olmak istemiş, meslek odası sosyal güvenlik numarasını da içeren çeşitli belgeler talep etmiştir. Davacı, sosyal güvenlik numaralarının İncil'de adı geçen iki boynuzlu canavarın işareti ve sayısı olduğu gerekçesiyle sosyal güvenlik numarası temin etmesinin dini inançlarına aykırı olduğunu belirtmiştir. Meslek odası ise sosyal güvenlik numarasını teslim etmeyen davacının başvurusunu kabul etmemiştir. Ret kararı üzerine başvuran dava açmıştır. Mahkeme ise ilgili kanuni düzenlemelerin davacının din özgürlüğünü hedef almadığına, herhangi bir dine mensup kişileri kapsam dışında bırakmadığına ve kanuni düzenlemelerin dini açıdan tarafsız olduğuna hükmetmiş ve din özgürlüğünün ihlal edilmediğine karar vermiştir.[25] Benzer bir karar *Bowen v. Roy* davasında da verilmiş, aile yardımlarından yararlanmak için istenen sosyal güvenlik numarasının iki yaşındaki kızlarının dini inançlarını ihlal ettiği iddiası ile sosyal güvenlik numarasını vermeyen davacıların talebini kamu yararı gözetilerek kabul etmemiştir.[26]

Konu Türk hukuku açısından incelendiğinde öncelikle sınırlanacak hakkın ne olduğu, bu hakkın ne ile sınırlandırılacağı ve bu sınırlandırmanın ölçülü olup olmayacağına bakılmalıdır. Bir kişinin inancından dolayı sosyal güvenlik sistemine katılmaması talebi, onun dini faaliyetlerini yerine getirme özgürlüğünün bir uzantısıdır. Dolayısıyla dini faaliyetleri yerine getirme dışsal alana dâhil olduğu için sınırlamaya tabi tutulabilecektir. Sınırlama getiren düzenleme ise 5510 sayılı Kanun ile 4447 sayılı Kanun'un sosyal sigorta sistemine dâhil edilmeyi düzenleyen ilgili maddeleridir. Bu maddeler kamu düzenine ilişkin olup, maddelerin düzenlenme amacı bir yandan kişiyi kendisine karşı diğer yandan da kolektif bir yapıda olan sosyal güvenlik sistemini korumaktadır (Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 151). Çünkü Anayasa'nın 2. maddesinde düzenlenen sosyal devlet ilkesi gereği, devletin insan onuruna yakışır bir hayat sunma ve bunu gerçekleştirme görevi bulunmaktadır (Başbuğ, 2010: 85-86). Bu görevi yerine

[23]İlgili karar için bk. [http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-74644&filename=V.%20c.%20PAYS-BAS.pdf] (12 Şubat 2019).
Benzer bir karar X. v. Hollanda davasında da verilmiştir. Başvuran Hollanda vatandaşı olup mandıra işletmektedir. Sığırlarda Tüberkülozu Önleme Kanunu gereği başvuranın sağlık hizmetlerine katılması istenmiş, sisteme dâhil olmayan başvurucu hakkında gerekli yasal işlemler başlatılmış ve başvuran para cezasına çaptırılmıştır. Ayrıca başvuranın ineklerine el konulmasına ve satılmasına, satımdan elde edilen gelir kadar da başvuranın tazminat ödemesine hükmedilmiştir. Başvuran zorunlu Sağlık Hizmetlerine katılmasının Hollanda Protestan Kilisesi'ne tabi biri olarak dini inançlarıyla çatıştığını belirterek AİHM'e başvurmuştur. Mahkeme bu durumu md. 9/2 çerçevesinde ele almış ve getirilen hükümlerin kanuna dayandığını, toplumun hayati çıkarlarının korunduğunu, bu nedenlerle ilgili maddenin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır.
İlgili karar için bk.
[https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-170089&filename=X.%20v.%20THE%20NETHERLANDS.pdf] (26 Şubat 2019).
[24]İlgili karar için bk.
[file:///C:/Users/user/Downloads/REFORMED%20CHURCH%20OF%20X.%20v.%20THE%20NETHERLANDS.pdf] (02 Mayıs 2019).
[25]İlgili karar için bk. [https://cases.justia.com/idaho/court-of-appeals-civil/2018-45396.pdf?ts=1543862145] (14 Şubat 2019).
[26]İlgili karar için bk. [https://supreme.justia.com/cases/federal/us/476/693/] (10 Ocak 2019).

getirme yollarından birisi de Anayasa'nın 60. maddesinde devlete yüklenen sosyal güvenliği sağlama görevidir.[27] Dolayısıyla sosyal güvenlik sistemine zorunlu katılımın ölçülülük ilkesine, böylece din özgürlüğünün sosyal güvenlik sistemine zorunlu katılım noktasında sınırlandırılmasının Anayasaya uygun olduğu sonucuna varılabilecektir.

5.2. Ölüm Aylığından Yararlanamama

Sosyal sigorta sistemlerinde sigortalılar veya hak sahipleri, kanunda belirtilen şartları sağladıkları zaman, talebe yahut takdire bağlı olarak parasal içerikli yardımlara hak kazanmakta veya hizmet almaktadırlar (Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 160). Örneğin Türk sosyal güvenlik sisteminde yaşlılık sigortasından yardım alma şartlarını sağlayanlar, yaşlılık aylığı bağlanmasını talep edebilmekte, genel sağlık sigortasından da yararlanabilmektedir (Arıcı, 2015b: 370 vd.; Alper, 2018: 320, Sözer, 2017: 418). Yine sigortalının ölümü halinde, kanuni şartlarını sağlayan hak sahipleri ölüm aylığı bağlanması talebinde bulunabilmektedir.

Kişilerin dini faaliyetleri yerine getirmesi nedeniyle kimi durumlarda sosyal sigorta yardımlarından yararlanamadığı görülmektedir. Örneğin Türk sosyal güvenlik sisteminde dul eşin ölüm aylığı talebinde bulunabilmesi için sigortalının ölümünden önce eşi ile arasında resmi nikâhın bulunması gereklidir. Dini nikâh yapan birisinin ölüm aylığı talep etmesi mümkün görülmemektedir (Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 536). Bu bağlamda sosyal sigorta yardımlarından yararlandırmayan bu tür hükümlerin din özgürlüğünü sınırlaması ölçülülük ilkesi çerçevesinde değerlendirilebilecek midir?

Türkiye'yi yakından ilgilendiren ve AİHM tarafından sonuçlandırılan *Şerife Yiğit v. Türkiye* davasında Mahkeme, resmi nikâh yerine dini nikâhı olan ve çalışmayan bir kadının ölüm aylığı talep edememesinin ve genel sağlık sigortası kapsamına girememesinin bu kişinin din özgürlüğünü ihlal edip etmediğini incelemiştir. Başvuran, eşi öldükten sonra dini nikâhının tanınmasını ve kızının dini nikâhlı eşinden olduğunun nüfus kütüğüne geçirilmesini talep etmiştir. İlk derece mahkeme dini evliliği tanımamış ancak kızının dini nikâhlı eşinin çocuğu olduğunu nüfus kütüğüne işletmiştir. Başvuran daha sonra kızı ve kendisi adına BAĞ-KUR'a başvurmuş ve ölüm aylığı ile sağlık sigortası kapsamına alınmayı talep etmiştir. İş Mahkemesi geçerli bir evliliğinin olmadığı gerekçesiyle başvuran adına yapılan talebi reddetmiş ancak başvuranın kızı bakımından talebi kabul etmiştir. Karar Temyiz Mahkemesi tarafından da onaylanmıştır. AİHM ise öncelikle evliliğin özel bir konumu olduğunu, kişilere evliliğe bağlı olarak kimi haklar tanındığını kabul etmiş, evli olanlar ile olmayanlar arasında farklı muamelenin evliliğinin korunması açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu noktada Devletin, sosyal sigorta hakları bağlamında evli olanlar ile olmayanlar arasında farklı muamelede bulunulmasında takdir payının bulunduğunu ifade ettikten sonra evliliğin niteliğinin AİHS'in md. 14'teki "diğer durumlar" içerisinde yer alıp almayacağını incelemiştir. Bu bağlamda Mahkeme Türk Medeni Kanunu'nu inceledikten sonra Kanunun resmi nikâh ve tek eşlilik zorunluğu getirdiğine ve kadını dezavantajlı konumdan kurtardığına karar vermiştir. Mahkeme söz konusu farklı muamelenin kamu düzeni ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacı taşıdığını kabul ederek başvuranın din özgürlüğünün ihlal edilmediği yönünde karar vermiştir.[28]

Bir kişinin inancı gereği dini nikâh yapması onun dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğünün bir uzantısıdır. Burada da dini faaliyetleri yerine getirme dışsal alana dâhil olduğu için sınırlamaya tabi tutulabilecektir. Dini nikâhlı eşin ölüm aylığı talep etmesini engelleyen hüküm 5510 sayılı Kanun 34. maddesindeki "dul eş" tabidir. TMK'da eş ile ilgili hükümler öncelikle kamu düzenine ilişkindir ve çoğunlukla emredici niteliktedir. Öte yandan dini evliliklere resmi

[27] Anayasanın 60. maddesi "Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar." şeklinde düzenlenmiştir.

[28] İlgili karar için bk. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-101579%22] (13 Şubat 2019).

evlilikler karşısında eşit statü tanınması ve her iki evliliğe de eşit yasal sonuçlar bağlanması beklenilemez (Council of Europe/European Court of Human Rights, 2018: 57). Öncelikle dini nikâha dayalı olarak oluşturulan birlikteliklerin özellikle kadın ve çocuklar yönünden doğuracağı olumsuzluklar göz önüne alındığında, resmi nikâh kurumunun özel olarak koruması gereklidir. Keza resmi nikâh, tek eşlilik zorunluğu getirdiğinden kadını erkek karşında daha düşük tutan statüyü ortadan kaldırmaktadır (Dural, Öğüz ve Gümüş, 2016: 7). Bununla birlikte Anayasa'nın 41. maddesinde ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması devletin görevleri arasında sayılmıştır.[29] Bu noktada Anayasa Mahkemesi'nin de belirttiği gibi "*aile düzeninin korunması ve evlilik kurumunun sağladığı haklardan kişilerin yararlanabilmesi, aile bireylerinin maddi ve manevi bütünlüğünün korunması ve geliştirilmesine, dolayısıyla kamu yararının gerçekleşmesine hizmet edeceğinden, anılan amaçla ... din ve vicdan özgürlüğüne sınırlamalar getirilmesi*" mümkündür.[30] Bununla birlikte Türk hukuku dini nikâhı zaten yasaklamamıştır. Dileyen çiftler resmi nikâhın yanında dini nikâh da yapabilmektedir. Diğer bir deyişle dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğünün bir görünümü olan dini nikâh yapma önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Bu bağlamda dini nikâh yapan kişilerin sosyal sigorta sisteminin sağladığı faydalardan yararlanamaması noktasında sınırlama yapılabilecektir.[31] Dolayısıyla dini nikâh yapan eşe ölüm aylığı bağlanmaması noktasında kişinin din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı kapsamında sınırlandırılması ölçülüdür.

5.3. İşsizlik Ödeneğinden Yararlanamama

4447 sayılı Kanun'un 47. maddesinde işsizlik sigortası "*bir işyerinde çalışırken, çalışma istek, yetenek, sağlık ve yeterliliğinde olmasına rağmen, herhangi bir kasıt ve kusuru olmaksızın işini kaybeden sigortalılara işsiz kalmaları nedeniyle uğradıkları gelir kaybını belli süre ve ölçüde karşılayan, sigortacılık tekniği ile faaliyet gösteren zorunlu sigorta*" olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla istekleri dışında işlerini yitiren işçilerin uğrayacağı gelir kaybını azaltmak ve bu kişilere yeni iş bulmak için bir sosyal sigorta olarak işsizlik sigortası kurulmuştur (Törüner, 1991: 7; Başterzi, 96: 53 ve 57; Andaç, 2010: 57).[32] İlgili Kanun çerçevesinde işsiz kalan kişilere işsizlik ödeneği verilmekte, yeni bir iş bulmalarına yardımcı olunmakta ve Kurum aktif işgücü hizmetleri kapsamında kurs ve program hizmeti sağlamaktadır (Başterzi, 1996: 121 vd.; Alper, 2018: 420 vd.).

İşsizlik sigortaları incelendiğinde işsizlik ödeneğinden yararlanmak için sigortalıların kimi şartları sağlaması gerektiği görülmektedir. Öncelikle iradi işsizliğin önüne geçebilmek adına işlerinden kendi istekleriyle ayrılan işçiler işsizlik ödeneğine hak kazanamamaktadır. Bununla birlikte kendisine teklif edilen bir işi haklı bir nedene dayanmaksızın reddetmek, sigortalı işsizlerin işsizlik ödenekleri kesen bir neden olarak kabul edilmiştir.[33] Başka bir deyişle uygun işi (*suitable work; suitable employment*) kabul şartı aranmaktadır (Alidadi, 2017: 77 vd.;

[29]"… Anayasa'nın 41. maddesinde de, ailenin Türk toplumunun temeli olduğu ve Devletin, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunmasını ... sağlamak için gerekli tedbirleri alacağı ve teşkilatı kuracağı belirtilerek, ailenin ve özellikle ananın ve çocukların korunması devlete bir görev olarak verilmiştir. Devletin, bu görevi de gözetildiğinde dini nikâha dayalı fiili birleşmelerin aile, toplum ve kamu düzenini bozucu sonuçlarını ortadan kaldırabilmek için resmî nikâhtan önce dini nikâh kıydırılmasının suç sayılıp cezalandırmasında, hukuk devleti ilkesine ve ceza hukukunun genel ilkelerine aykırılık bulunmamaktadır." AYM., 1999/7 E., 1999/42 K., 24.11.1999 T. (http://www.kazanci.com).

[30]AYM, 2014/36 E., 2015/51 K.,27.05.2015 T. (http://www.kazanci.com).

[31]İlgili AYM kararı için bk. 2014/36 E.,2015/51 K., 27.05.2015 T. (http://www.kazanci.com).

[32]AB ülkelerinde işsizlik sigortası yardımları için bk. Unemployment Benefits in EU Member States. Employment, Social Affairs & Inclusion, 2013. [http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=10852&langId=en] (13 Mayıs 2019). (Esser, Ferrarini, Nelson, Palme, ve Sjöberg, 2013: 1 vd.).

[33]4447 sayılı Kanun'un 52. maddesinin 1. fıkrasının (a) bendine göre işsizlik ödeneği almakta iken; "Kurumca teklif edilen mesleklerine uygun ve son çalıştıkları işin ücret ve çalışma koşullarına yakın ve ikamet edilen yerin belediye mücavir alanı sınırları içinde bir işi haklı bir nedene dayanmaksızın reddetmek" ödenmekte olan işsizlik ödeneğini kesmektedir.

Pieters, 2015: 322). Bu bağlamda örneğin inancı gereği dini günlerde çalışamayacak bir kişinin kendisine teklif edilen işi kabul etmemesi, bu kişi açısından haklı neden sayılabilecek midir? Yahut dini kıyafeti gereği mevcut işinde çalışamayan kişinin işten çıkması işsizlik ödeneği almasına engel olacak mıdır?

ABD Mahkemelerinin konuyla ilgili birçok karar verdiği görülmektedir. Özellikle Şabat gününde çalışmak istemeyen kişilerin işten ayrılması yahut iş sözleşmelerinin bu nedenle feshedilmesi sonrasında işsizlik ödeneğinden yararlanıp yararlanamayacağı tartışılmıştır. Örneğin *Sherbert v. Verner* davasında davacı 7. Gün Adventisti'dir. Kendisi için kutsal olan cumartesi günü çalışmayı reddettiğinden iş sözleşmesi feshedilmiştir. Cumartesi günü çalışmaması nedeniyle başka bir yerde de iş bulamamaktadır. Bunun üzerine işsizlik ödeneği talebinde bulunmuştur. Talep tarihinde yürürlükte olan Kanuna göre ödenek talep eden kişi, kendisine teklif edilen işi haklı bir neden olmaksızın reddederse, kendisine ödenek bağlanmamaktadır. Bu bakımdan başvuran işsizlik ödeneği almaya uygun bulunmamıştır. Bunun üzerine başvuran dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğünün ihlal edildiği gerekçesiyle Yüksek Mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme, davacının dini inancına aykırı olarak cumartesi günü çalışmak zorunda kalacağı bir işi kabul etmemesi nedeniyle işsizlik ödeneği verilmemesini Anayasaya aykırı bulmuştur.[34] *Hobbie v. Unemployment Appeal Comm'n of Fla.* davasında da davacı işe girdikten iki buçuk yıl sonra 7. Gün Adventist Kilisesi'ne katılmıştır. Kiliseye katıldıktan sonra Şabat gününde çalışmamaya başlamış ve bu nedenle iş sözleşmesi feshedilmiştir. Davacı işsizlik ödeneği için başvurmuş olsa da başvurusu Florida kanunları çerçevesinde "işle bağlantılı uygunsuz hareket" (*misconduct connected with [her] work*) nedeniyle reddedilmiştir. Mahkeme ise davacının din özgürlüğün ihlal edildiğine karar vermiştir.[35]

Barbara Austin davasında ise başvuran, eşinin annesinin bakımını üstlenmek amacıyla başka bir şehre taşınmış, şehir değiştirmek zorunda kalması nedeniyle işinden ayrılmıştır. Ancak gittiği yerde iş bulamamıştır. Bu nedenle işsizlik ödeneğine başvurmuştur. Ödeneğin verilip verilmeyeceğine karar veren Komisyon, başvuranın kendi isteği ile işini bırakmasını makul sebep olarak kabul etmemiş ve ödeneğe hak kazanamadığını belirterek talebi reddetmiştir. Davacı mahkemeye başvurmuş, dava dilekçesinde Kutsal Kilise üyesi olduğunu, Kutsal Kitabın kocasına ve onun alacağı kararlara saygı duymayı, anne ve babalara da saygı gösterilmesini emrettiğini, bu nedenle işini bırakarak kocasının yanına geldiğini ifade etmiştir. Yerel mahkeme bu ifadeleri makul neden olarak görmemiş ve talebi kabul etmemiştir. Bunun üzerine davacı Yüksek Mahkemeye başvurmuştur. Yüksek Mahkeme ise davacının işten ayrılmasının inancının bir gereği olduğunu, işsizlik ödeneğin verilmemesi için zorlayıcı bir nedenin gösterilemediğini belirterek din özgürlüğünün ihlal edildiğine karar vermiştir.[36]

[34]Mahkeme öncelikle bu tür faydalardan yararlanmamanın dinin uygulanmasına herhangi bir yük getirip getirmediğini değerlendirmiştir. Bu noktada Mahkeme, devletin kişiye ya din özgürlüğünü seçip işsizlik ödeneğinden yararlanmamasını ya da ödenekten yararlanıp din özgürlüğünü yaşamaması noktasında bir yük getirdiğini saptamıştır. Bununla birlikte Pazar ayinine gidenlerin çalışmamasının yerleşmiş bir uygulama olduğuna, buna karşılık Şabat günü çalışmaya zorlanmanın ayrımcılık yaratacağına hükmetmiştir. Mahkemeye göre işsizlik ödeneğinden Sabaterianların da yararlanması devletin dini farklılıklara karşı tarafsız olmasının bir gereğidir. Öte yandan işsizlik ödeneğinin başvurucuya tanınması başkasının dini özgürlüklerini de ortadan kaldırmayacaktır. İlgili karar için bk. [https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/374/398.html] (11 Şubat 2019). Yehova şahidi olan işçi silah üretimi yapılan yerde çalışmasının inançlarına aykırı olacağı gerekçesiyle işine son vermesi sonucu işsizlik ödeneğine hak kazanabileceği yönünde bk. Thomas v. Review Bd., Ind. Empl. Sec. Div. davası [https://supreme.justia.com/cases/federal/us/450/707/] (20 Mayıs 2019).

[35]Mahkemeye göre Devlet, kişinin dini inancının zorunlu kıldığı davranışlardan dolayı bu kişiye bir fayda sağlamadığı zaman, bunun nedeninin katı bir şekilde incelenmesi gereklidir. Çünkü bu faydayı sağlamamak kişinin inancını ihlal etmesi ya da davranışımı değiştirmesi noktasında baskı kuracaktır. Dolayısıyla aksi hüküm için zorunlu Devlet çıkarı gereklidir. İlgili karar için bk. [https://supreme.justia.com/cases/federal/us/480/136/] (02 Mart 2019).

[36]İlgili karar için bk. [https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/670/672/2594449/] (13 Şubat 2019).

Frazee v. Ill. Dept. of Empl. Secur. davasında ise davacının dini inancında samimi olup olmadığı incelenmiştir. Davacı kendisine teklif edilen geçici perakende satış pozisyonunu, bir Hristiyan olarak Tanrı'nın günü olan pazar günü çalışmasını gerektireceğini düşündüğü için reddetmiştir. Ardından işsizlik ödeneğine başvurmuş; talebi, dini gerekliliklerle işi reddetmenin kilise, mezhep ya da tarikat tarafından kabul edilen ilke ve dogmalara dayanması gerektiği; bireyin şahsi inançlarının işi reddetmek için yeterli olmayacağı ileri sürülerek reddedilmiştir. Konu Yüksek Mahkemeye taşınmış, Yüksek Mahkeme belirli bir mezhebe üye olmanın, kişinin dini inançlarında samimi olup olmadığını belirlemede kolaylık sağladığını, ancak din özgürlüğünün sağladığı koruma kapsamında bulunmak için bunun bir zorunluluk olmadığını belirterek din özgürlüğünün ihlal edildiğine karar vermiştir.[37]

Dini günlerde çalışamamayla birlikte dini kıyafeti nedeniyle iş sözleşmesini feshetmek durumunda kalan işçilerin işsizlik ödeneği talep ettiği kimi davalarda görülmektedir. Belçika'da Müslüman bir kadın işçi, altı aylık belirli süreli iş sözleşmesiyle bir kıyafet mağazasında çalışmaya başlamıştır. Davacıya göre iş sözleşmesinin süresi yaz sezonuna geçilmeden önce sona erecektir. Ancak işveren daha erken yaz sezonuna geçileceğini bildirmiştir. Yaz sezonunda ise işçiler kıyafet olarak bermuda giyeceklerdir. Davacı, bermuda giymesinin dini inancı gereği mümkün olmadığını belirterek istifa etmiş ve işsizlik ödeneğine başvurmuştur. Talebi gönüllü olarak işten ayrıldığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Mahkeme ise davacının işini sona erdirme noktasında meşru sebebi (*legitimate reason*) olduğuna karar vererek işsizlik ödeneği alması gerektiğine karar vermiştir (Alidadi, 2017: 80-81).

Dinsel sebepler ve "uygun olmayan kıyafet" nedeniyle iş sözleşmesi sona erdirilen memurun işsizlik ödeneği talep ettiği bir başka dava ise *MISSISSIPPI EMP. SEC. COM'N v. McGlothin* davasıdır. Bir devlet okulunda çalışmakta olan davacı, Afrika İbrani İsraillisi (*African Hebrew Israelites*) olup, dininin ve kültürel mirasının bir parçası olarak bir tür başörtüsü (*head-wrap*) kullanmaktadır. Okul yönetimi, öğretmenlerin başörtüsü takmasını yasaklayan karar almıştır. Davacı belirli bir dönem bu karara uysa da daha sonra başörtüsünü kullanmaya devam etmiştir. Bu nedenle de işten çıkarılmıştır. Bunun üzerine davacı işsizlik yardımlarından yararlanmak için Komisyona başvurmuştur. Başvurusu, emirlere uymayı reddetmenin (*insubordination*) işle bağlantılı uygunsuz davranış (*misconduct connected with her work*) yaratması nedeniyle reddedilmiştir. İlk derece mahkemesi din özgürlüğü kapsamında işsizlik ödeneğinin ödenmesi gerektiğine hükmetmiş, bu karara karşı Komisyon temyize başvurmuştur. Yüksek Mahkeme, kişinin inancının diğerleri tarafından kabul edilmesine gerek olmadığı, bireyin dinini içtenlikle yerine getirmesinin yeterli olduğu, davacının da başını kapamasının dini ve kültürel temelli bir ifade yöntemi olduğu, bu nedenlerle işsizlik yardımlarından yararlandırmamanın hukuka aykırı olacağı yönünde karar vermiştir.[38]

Öncelikle dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkının bir uzantısı olan işsizlik ödeneği karşısında sınırlandığı iki önemli durum olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki dini nedenlerle işçinin iş sözleşmesini feshetme durumu, diğeri ise Kurumca teklif edilen işi dini sebeplerle reddetmenin haklı bir neden olup olmayacağıdır.

Kanımızca aslında çalışmak isteyip de inançları gereği iş sözleşmesini kendi isteği ile feshetmek durumunda kalanların din özgürlüklerinin, sosyal güvenlik hakkının bir uzantısı olan işsizlik ödeneğinin verilmemesi çerçevesinde sınırlandırılmasında ölçülülük ilkesi ihlal edilmektedir. Çünkü işsizlik ödeneğinin verilmesindeki amaç, çalışmaya elverişli ve istekli bulunan işçinin işsizlik riski ile karşılaşması durumunda gelir güvencesi sağlanmasıdır (Başterzi, 1996: 53 ve 141). Başka bir deyişle 4447 sayılı Kanun ile getirilen sınırlamanın amacı iradi işsizliği önlemektir. Dini nedenlerle kendi istekleri ile iş sözleşmesini feshedenler aslında çalışmaya elverişli ve isteklidirler. Ancak ortada dini faaliyetleri yerine getirme (örneğin dini

[37]İlgili karar için bk. [https://supreme.justia.com/cases/federal/us/489/829/] (20 Şubat 2019).
[38]İlgili karar için bk. [https://law.justia.com/cases/mississippi/supreme-court/1990/07-59080-0.html] (29 Nisan 2019).

kıyafet giyme yahut inancının emrettiği bir davranış olan kutsal günlerde çalışmama) gibi meşru sebep bulunmaktadır. Dolayısıyla sınırlamanın amacı ile araç arasında makul bir denge bulunmamaktadır. Bu bağlamda din özgürlüklerinin, sosyal güvenlik hakkının bir uzantısı olan işsizlik ödeneğinin verilmemesi çerçevesinde sınırlandırılmasında makul uyumlaştırmanın yapılması gerektiğinden bu kişilerin işsizlik ödeneğinden yararlanmasını sağlanmalıdır. Önemle hatırlatılmalıdır ki aslında iradi işsiz kalmak isteyen kişilerin inançlarını öne sürerek işsizlik sigortasından yararlanamayacakları açıktır. Burada mahkemelerin ABD hukukunda olduğu gibi kişinin dini inançlarında "samimi" olup olmayacağı araştırılacaktır.

Kurumca teklif edilen işi reddetmenin haklı bir nedene dayanmaması hükmünün kendi içinde ölçülü olduğu açıktır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi işsizlik sigortasının amacı iradi işsizliği önlemek ve çalışmaya elverişli ve istekli işçiye işsiz kaldığı için gelir güvencesi sağlamaktır. Dolayısıyla haklı bir nedeni olan kişinin iradi işsiz olmasından bahsedilemez.

4.4. Sigortalının Tedavi Olmaması, Süresini Uzatması veya Masraflarını Arttırması

Genel sağlık sigortası, ortaya çıkabilecek bir hastalığın önlemesi yahut ortaya çıkan bir hastalığın iyileştirilmesi adına koruyucu, tedavi edici ve rehabilite edici hizmetler sunan, katılımı zorunlu ve prime dayalı bir sosyal sigortalar koludur (Sözer, 2018: 2-3; Arıcı, 2015b: 410; Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 569). 5510 sayılı Kanun'un 3. maddesinde bu sigorta, "*kişilerin öncelikle sağlıklarının korunmasını, sağlık riskleri ile karşılaşmaları halinde ise oluşan harcamaların finansmanını sağlayan sigorta*" olarak tanımlanmıştır.

Genel sağlık sigortası kapsamında sağlanan sağlık hizmetleri Kurum tarafından ilgili sağlık hizmetleri sunucularından satın alınmaktadır (Tuncay ve Ekmekçi, 2017: 629). Buna paralel olarak, verilecek sağlık hizmetlerinin bedellerinin ne olacağı ise 5510 sayılı Kanun'un 72. maddesi kapsamında Sağlık Hizmetleri Fiyatlandırma Komisyonu tarafından belirlenmektedir. İlgili Yönetmeliğin[39] 6. maddesinde de belirtildiği gibi Komisyonun görevleri arasında "*Kurumca tespit edilen finansmanı sağlanacak sağlık hizmetleri ile ilgili raporları değerlendirerek Kurumca ödenecek bedellerini belirlemek*" bulunmaktadır. Bu bağlamda dini nedenlerden dolayı tedavi masrafını arttıran bir kişi, tedavi masrafının tamamının Kurum tarafından ödenmesini talep edebilecek midir? Bu durum özellikle Kutsal Kitabın kan naklini yasakladığına inanan Yehova Şahitleri açısından gündeme gelmiştir.

İspanya'da, Yehova şahidi sigortalının ülser ameliyatı için kan nakli ihtiyacı ortaya çıkmış, sigortalı kan nakli yapılmadan ameliyatın gerçekleşmesini talep etmiş, ancak doktor bunun hayati risk yaratacağı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Bunun üzerine davacı özel bir hastaneye gitmiş ve ameliyat kan nakli yapılmadan gerçekleşmiştir. Daha sonra hastane masrafları çok yüksek çıktığı için sigortalı, Kurumdan bu masrafların ödenmesini talep etmiştir. Kurum bu talebi yerinde bulmayarak reddetmiştir. Daha sonra sigortalı Kurumun hastane masraflarını karşılaması gerektiği iddiası ile dava açmıştır. Mahkeme, İspanyol Sosyal Güvenlik Kanunu'nda ve ilgili mevzuatta sigortalılara hangi durumlarda hangi yardımların yapıldığının ve hangi masrafların karşılandığının düzenlediğini, bunun haricindeki masrafların Kuruma yükletilemeyeceğini ifade ederek davayı reddetmiştir (Pieters, 2015: 329).

Türk hukuku bakımından, genel sağlık sigortalısı dini inançları gereği tedavi masraflarını artıracak olursa, bu masrafların ödenmesini Kurumdan talep edebilecek midir? Bir kişinin inancından dolayı önerilen tıbbi yardımı kabul etmemesi, onun dini faaliyetlerini yerine getirme özgürlüğünün bir uzantısıdır. Bu yüzden de bu durum da dışsal alana dâhil olduğu için sınırlamaya tabi tutulabilecektir. Sınırlayan ilgili maddeler ise 5510 sayılı Kanun'da yer almaktadır. 5510 sayılı Kanun'un 63. maddesi incelendiğinde finansmanı sağlanan sağlık hizmetlerinin neler olacağı belirtilmiştir. Örneğin konulan teşhise dayalı olarak yapılacak tıbbî müdahale ve tedaviler, organ, doku ve kök hücre nakli Kurumca finansmanı sağlanmaktadır.

[39] İlgili Yönetmelik "Sosyal Güvenlik Kurumu Sağlık Hizmetleri Fiyatlandırma Komisyonu Çalışma Usul Ve Esasları Hakkında Yönetmelik" olarak anılmaktadır.

Bununla birlikte Kanunun 68. maddesine göre bu hizmetler sunulurken genel sağlık sigortalısından primin yanında katılım payı da alınmaktadır. Keza sözleşmesiz sağlık hizmeti sunucularına acil bir durumlar halinde alınan sağlık hizmetlerinin bedelleri Kurum ödememektedir (Sözer, 2018: 277). Dolayısıyla Türk hukuku açısından genel sağlık sigortalılarının maddi katkıda bulunma yükümlülüğü bulunmaktadır (Sözer, 2018: 324; Ocak, 2009: 187). Getirilen bu düzenlemelerin amacı sosyal sigortalar sisteminin mali yapısını korumak ve sağlık hizmetlerinin kötüye kullanımının önüne geçmektir (Ocak, 2009: 196, Tuncay ve Ekmekçi, 615). Bu amaçla Devlet, Anayasanın 60. maddesi çerçevesinde, sosyal güvenliği sağlamak için gereken tedbirleri almaktadır. Öte yandan Devlet, Anayasanın 56. maddesi gereği, herkese hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak amacıyla sağlık hizmeti verme noktasında herhangi bir eksiklik de göstermemektedir. Dolayısıyla dini inançları gereği önerilen tedaviyi yöntemini kabul etmeyip, özel sağlık hizmetleri sunucularında gerçekleşen tedavi sonrası ortaya çıkan masraflarını Kurum yerine genel sağlık sigortalısının ödemesi ölçülüdür.

Genel sağlık sigortası kapsamında ortaya çıkabilecek bir diğer problem ise dini nedenlerden sunulan tedaviyi reddetmektir. Örneğin dini inanışı gereği haram olarak kabul ettiği domuzdan alınıp özel işlemlerden geçirilen kalp kapakçığının takılmasını reddeden sigortalının durumunun ağırlaşması halinde Kurumun zarara gireceği ortadadır. Türk hukuku açısından incelendiğinde ise örneğin hastalık sigortası kapsamında Kurumun yazılı bildirimine rağmen teklif edilen tedaviyi kabul etmeyen sigortalıya geçici iş göremezlik ödeneği yarısı tutarında ödenmektedir. Bu bağlamda sigortalı dini faaliyetlerini yerine getirme özgürlüğü karşısında sosyal güvenlik hakkının sınırlandırılması ölçülü müdür? Getirilen düzenlemenin amacı öncelikle sigortalıyı kendine karşı koruyarak hastalık halinin uzamamasını sağlamaktır (Güzel, Okur ve Canikoğlu, 2018: 433). Bununla birlikte sosyal güvenlik sisteminin mali dengesinin korunması da amaçlanmıştır. Dolayısıyla kişinin inancını ileri sürerek önerilen tedaviyi reddetmesi sonucu kendisine ödenecek sosyal yardımların azaltılması ölçülüdür.

Sonuç

Genel bir yaklaşımla din, neyin doğru, neyin yanlış olduğu, nasıl davranılması gerektiği hakkında inanç ve nasıl davranılması gerektiği yönünde bir dizi kural veya ilkeler bütünüdür. Din özgürlüğü ise kişinin dini çerçevesinde şekillenen inanç, kural ve ilkeleri koruyan evrensel bir insan hak ve özgürlüğüdür. İlgili özgürlük BM, AK, AB ve birçok ulusal anayasa ve kanunlar çerçevesinde koruma altına alınmıştır.

Din özgürlüğünün içsel alan ve dışsal alan olarak iki görünüm şekli bulunmaktadır. Bunlardan inanç özgürlüğü olarak da adlandırılan içsel alan mutlakken, dini faaliyette bulunma özgürlüğü olarak bilinen dışsal alan çeşitli sınırlamalara tabi olabilmektedir. Türk hukuku açısından din özgürlüğün nasıl sınırlanacağı Anayasanın 13., 14. ve 24. maddeleri çerçevesinde belirlenmiştir.

Din özgürlüğünün Anayasada yer alan başka bir hak ya da özgürlük çerçevesinde de sınırlanması olasıdır. Bu bağlamda din özgürlüğü sosyal güvenlik hakkı kapsamında sınırlandırılabilecektir. Bu sınırlamayı yaparken Anayasa'nın 13. maddesinde düzenlenen ölçülülük ilkesi önem arz etmektedir.

Ölçülülük ilkesi kapsamında Devletin vatandaşın mutluluğunu sağlama ödevi ile eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı birlikte değerlendirildiğinde devletin haklar arasında makul denge kurması gerektiğini söylenebilecektir. Bu bağlamda makul uyumlaştırma teorisi kullanılarak her iki hak ve/veya özgürlük arasında denge kurularak kişiler her ikisinden de en üst seviyede faydalanabilecektir. Ancak devletin her durumda makul uyumlaştırma yapma borcu altında olmadığı da açıktır. Devlete aşırı güçlük yaratacak bir durum ortaya çıktığında, örneğin sosyal sigortaların mali dengesini bozan durumlarda, haklar ve özgürlükler arasında makul uyumlaştırma mümkün görülmemelidir.

Din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı ile çatıştığı ilk nokta dini inançları gereği sosyal güvenlik sistemine dâhil olmak istemeyenlerin zorunlu olarak sigortalı olmalarıdır. Kanımızca Türk hukukunda inançları gereği zorunlu sigortalı olmak istemeyenlerin din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı karşısında sınırlandırılması ölçülülük ilkesine uygundur.

Din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı ile çatıştığı bir diğer nokta ise dini faaliyetleri yerine getirme dolayısıyla sosyal sigorta faydalarından yararlanamamaktır. Bunun en dikkat çekici örneği ise resmi nikâh yerine dini nikâh yapan sigortalının ölümü üzerine geride kalan eşin ölüm aylığından yararlanamamasıdır. Kanımızca burada din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı bağlamında sınırlandırılması da ölçülülük ilkesine uygundur.

Bu noktada uygulamada en çok karşılaşılan problem kutsal günlerde yahut dini kıyafet nedeniyle iş sözleşmesini fesheden kişilerin işsizlik sigortasından yararlanıp yararlanamayacağıdır. Kanımızca öncelikle kutsal günlerde veya dini kıyafetleri nedeniyle çalışamamak kişiler için makul bir sebep olarak kabul edilmelidir. Çünkü bu kişiler aslında çalışmaya elverişli ve isteklidirler. İşsizlik sigortasının özelliği de göz önüne alındığında bu kişilerin işsizlik sigortasından yararlandırmamak din özgürlüğüne orantısız bir sınırlama getirecektir. Dolayısıyla bu noktada din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı çerçevesinde sınırlandırılması ölçülülük ilkesine uygun olmayacaktır.

Dini faaliyetleri yerine getirme özgürlüğü ile sosyal güvenlik hakkının çatıştığı noktalardan birisi de sigortalının inancı gereği Kurum tarafından önerilen sağlık yardımını kabul etmeyip, özel sağlık hizmeti alarak ortaya çıkan tutarı kendisi ödemesidir. Burada da Kurumun mali dengesinin korunması ve sağlık hizmetlerinin kötüye kullanımı engellenmesi adına din özgürlüğünün sosyal güvenlik hakkı bağlamında sınırlandırılması ölçülülük ilkesine uygundur. Benzer bir şekilde sigortalıya önerilen tedavinin kabul edilmemesi karşısında geçici iş göremezlik ödeneğinin düşürülmesi, hem Kurumun mali dengesi hem de kişiyi kendisine karşı korunması göz önüne alındığında, din özgürlüğünün sosyal güvenlik düzenlemeleri karşısında sınırlandırılması ölçülüdür.

Hakem Değerlendirmesi: İki bağımsız hakem tarafından değerlendirilmiştir.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali Destek: Yazar bu çalışma için mali destek almamıştır.

Peer Review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author did not received financial support for this study.

Kaynakça

Alidadi, K. (2017). *Religion and Unemployment Benefits: Comparing Belgium, the Netherlands and Great Britain*. European Labour Law Journal. 8(1), 67-95.

Alper, Y. (2018). *Sosyal Sigortalar Hukuku*. Dora.

Andaç, F. (2010). *İşsizlik Sigortası*. Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası.

Arıcı, K. (2015a). *Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Sosyal Güvenlik Hakkı*. Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VII, Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, 181,196.

Arıcı, K. (2015b). *Türk Sosyal Güvenlik Hukuku*. Gazi Kitapevi.

Bader, V., Alidadi, K., Vermeulen, F. (2013). *Religious Diversity and Reasonable Accommodation in the Workplace in Six European Countries: An Introduction*. 13 Int'l J. Discrimination & L., 54-82.

Bakırcı, K. (2012a). *Uluslararası Hukuk, AB ve ABD Hukuku ile Karşılaştırılmalı Çalışma Yaşamında Kadın Erkek Eşitliği Arayışı Cinsiyet Ayrımcılığı Yasağı ve Türkiye*. Seçkin.

Bakırcı, K. (2012b). *Uluslararası Hukuk, AB ve ABD Hukuku ile Karşılaştırmalı İş Hukukunda Cinsiyet Ayrımcılığı Yasağı İlkesinin İstisnaları ve Objektif Haklı Nedenler*. Seçkin.

Başbuğ, A. (2010). *Sosyal Hukuk*. A Kitap.

Başterzi, S. (1996). *İşsizlik Sigortası*. Ankara: AÜHF Yayınları No: 509.

Blackford, R. (2012). Freedom of Religion and The Secular State. Wiley-Blackwell.

Council of Europe/European Court of Human Rights. (2018). *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights*.

Council of Europe/European Court of Human Rights. (2013). *Overview of the Court's Case-law on Freedom of Religion. Council of Europe*. [*https://www.echr.coe.int/documents/research_report_religion_eng.pdf*] (15 Mayıs 2019).

Çelik, N. Canikoğlu, N., ve Canbolat, T. (2018). *İş Hukuku Dersleri*. Beta.

Doppes, M. J. (1982). *Freedom of Religion - Free Exercise Clause - Imposition of Social Security Taxes on Members of Amish Religion*. 9 N. Ky. L. Rev., 1982, 369-380.

Dural, M., Öğüz T., ve Gümüş, A. (2016). *Türk Özel Hukuku, Cilt III, Aile Hukuku*. Filiz Kitapevi.

Esser, I., Ferrarini, T., Nelson, K., Palme, J., ve Sjöberg, O. (2013). *Unemployment Benefits in EU Member States*. Employment, Social Affairs & Inclusion, 2013. [http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=10852&langId=en] (13 Mayıs 2019).

European Commision. (2013). *Reasonable Accomodation beyond Disabilty in Europe?*. European Commision.

European Commision. (2006). *Religion and Belief Discrimination in Employment- the EU Law.* European Commission.

Evans, M. (2017). *The Freedom of Religion or Belief in ECHR since Kokkinakis. Or "Quoting Kokkinakis*". Religion and Human Rights, 12, 83-98.

Gökçeoğlu, Ş. (2015). *İnsan Hakları Perspektifinden Sosyal Güvenlik Hakkının Anlamı ve Kapsamı*. Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu VII, Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, 131-151.

Güzel, A, Okur, A.R., ve Canikoğlu, N. (2018). *Sosyal Güvenlik Hukuku*. Beta.

Henrard, K. (2012). *Duties of Reasonable Accommodation in Relation to Religion and The European Court of Human Rights: A Closer Look at the Prohibition of Discrimination, The Freedom of Religion and Related Duties of State Neutrality*. Erasmus Law Review, 1(5), 59-77.

ILO. (2016a). *Promoting Diversity and Inclusion Through Workplace Adjustments: A Practical Guide*. International Labour Office.

ILO. (2016b), *The Right to Social Security in the Constitutions of the World: Broadening The Moral And Legal Space For Social Justice, ILO Global Study, Volume 1: Europe*. International Labour Organization.

Kaboğlu, İ. (2012). *Anayasa'da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları*. Anayasal Sosyal Haklar (Avrupa Sosyal Şartı, Karşılaştırmalı Hukuk ve Türkiye). Legal.

Kaboğlu, İ. (1991). *Din Özgürlüğü*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 46(1), 265-278.

Karan, U. (2017). *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Anayasa Hukuku Işığında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı*. On İki Levha.

Metin, Y. (2017). *Temel Hakların Sınırlandırılması ve Ölçülülük: Ölçülülük İlkesi Evrensel Bir Anayasal İlke Midir?*. SDÜHFD, 7(1), 1- 74.

Miller, W. F. (2007). *Negotiating with Modernity: Amish Dispute Resolution*, 22 Ohio St. J. On Disp. Resol., 477-526.

Nal, S. (2002). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 57(4), 65-93.

Ocak, S. (2009). *Sağlık Hizmetlerinde Katılım Payı Uygulaması*. Sicil, 16, 181-201.

Öktem, E. (2002).*Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*. Liberte.

Pérez De La Fuente, O. (2018). *Reasonable Accommodation Based on Religious Beliefs or Practices. A Comparative Perspective Between the American, Canadian And European Approaches.* The Age of Human Rights Journal, 10, 85-118.

Petty, A. R. (1948). *Religion, Conscience, and Belief in the ECtHR*. Geo. Wash. Int'l L. Rev., 807-851.

Pieters, D. (2015). *Accommodating Social Security and Freedom of Religion.* European Journal of Social Security, 17(3), 316–337.

Power-Forde, A. (2016). *Freedom of Religion and "Reasonable Accommodation" in the Case Law of the European Court of Human Rights*. Oxford Journal of Law and Religion, 575-603.

Sağlam, F. (1982). *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 506, S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları: 4.

Sözer, A. N. (2017). *İşçi, Bağımsız Çalışan ve Kamu Görevlileri Bakımından Türk Sosyal Sigortalar Hukuku*. Beta.

Sözer, A. N. (2018). *Türk Genel Sağlık Sigortası*. Beta.

Süzek, S. (2017) *İş Hukuku*. Beta.

Şirin, T., Duymaz, E., ve Yıldız, D. (2016). *Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*. 1. Baskı, Türkiye Barolar Birliği.

Tanör, B., ve Yüzbaşıoğlu, N. (2001). *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*. YKY.

Törüner, M. (1991). *İşsizlik Sigortası*. İstanbul: Ekonomi ve Toplum, Friedrich Ebert Vakfı.

Tuncay, C., ve Ekmekçi, Ö. (2017). *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri*. Beta.

Turan, E. (2004). *Sosyal Güvenlik Hakkı*. Kamu-İş; 7(3), 1-20.

United Nations. *Rapporteur's Digest on Freedom of Religion or Belief, Excerpts of the Reports from 1986 to 2011 by the Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief Arranged by Topics of the Framework for Communications*. [*https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/RapporteursDigestFreedomReligionBelief.pdf*] (12 Şubat 2019).

Ursula, K. (2007). *The Present and Future Role of ILO Standards in Realizing the Right to Social Security*. International Social Security Review, 60(2-3), 119-141.

Ünal, C. (2018). İş Hukukunda Yaş Ayrımcılığı. On İki Levha.

Vickers, L. (2017). *Achbita and Bougnaoui: One Step Forward and Two Steps Back for Religious Diversity in the Workplace*. European Labour Law Journal, Vol. 8(3), 232-257.

Vural, H. (2014). *Anayasada Din Özgürlüğü*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 69/2, 241-278.

Yüksel, S. (2015). *Anayasa Yargısında İbadet Özgürlüğü*. Alfa.